

جایگاه اسناد

در پژوهش‌های بنیادی

با تکیه بر معماری



محدثه نظیف کار*

از میان منابع مکتوب، مجموعه‌های اسناد بهترین گونه منابع برای مطالعه در تاریخ معماری ایران به شمار می‌روند. در بین اسناد تاریخی نیز، وقفنامه‌ها جزو معتبرترین و غنی‌ترین نوع اسناد هستند. به عبارتی دیگر؛ اصولاً وقف تفاوت‌های عمده‌ای با سایر انواع قراردادها دارد که این تفاوت‌ها در امر پژوهش، جزو مزیت‌ها و ویژگی‌های وقف محسوب می‌شوند. یکی از این ویژگی‌ها «حبس مال» است، که تا حدودی راه ایجاد تغییر و تحولات در اصل مال (عین موقوفه) را مسدود کرده، ویژگی دیگر «تسبیل منافع» است، که این ویژگی نیز سبب شده وقف زنده و پویا باشد. بنابراین به تبع تفاوت‌های وقف با سایر انواع قراردادها، بین اسناد وقف (وقفنامه‌ها) و سایر اسناد نیز تفاوت‌هایی است که این تفاوت‌ها نیز در امر پژوهش، مزیت به شمار می‌رود. در بیان مزیت وقفنامه‌ها نسبت به سایر اسناد، نکته نخست این‌که؛ وقفنامه‌ها اغلب یا دائم‌الاعتبار هستند و یا اعتبار آنها طولی‌المدت است و دیگر اینکه؛ در وقفنامه‌ها به واسطه‌ی پویا بودن وقف، مسؤلیت‌هایی برای رسیدگی به امور وقف مشخص شده که تا نسل‌های پی‌درپی باید تسلسل داشته و به دستورات آن عمل شود. بنابراین وقفنامه‌ها تا قرن‌ها، هم از جنبه حقوقی و هم شرعی، حایز اهمیت و قابل استناداند و به همین روی تلاش بیشتری در حفظ اصل وقفنامه و تهیه‌ی رونوشت از آن می‌شود. چه بسا مباحثه‌نامه‌ها، فرمان‌ها، احکام، اجاره‌نامه‌ها و... که یا مدت اعتبار آن‌ها به اتمام رسیده و یا ساختار سندی آن‌ها تغییر یافته و شکل تغییر یافته‌ی آن از اعتبار حقوقی بیشتری برخوردار است. بنابراین وقفنامه، در صورتی که به آن عمل شده باشد، یک سند واحد نیست، بلکه مجموعه‌ی پرونده‌ای شامل؛ اصل

وقفنامه، رونوشت آن، رقبات موقوفه، تأیید تولیت متولیان بعدی، صورت منافع و مخارج موقوفه، اجاره‌نامه‌های ادواری عین موقوفه یا رقبات آن، استشهدات و... است که در مجموع اطلاعاتی جامع در مورد یک یا چند بنا یا محدوده‌ای جغرافیایی به دست می‌دهد. اما صرف‌نظر از تمامی اوراق وابسته به یک وقفنامه، اگر عمل به وقف آن جاری و تسلسل تولیت آن رعایت شده باشد، ولو وقفنامه یک برگ منفرد باشد و هر چند نام‌های مندرج در آن ناشناخته یا نام‌نوس به نظر آید، با کمک اطلاعات متولی از مکان موقوفه و رقبات آن، می‌توان نام‌های معادل امروزی را با نام‌های کهن موجود در وقفنامه تطبیق داد.

وقف‌نامه‌ها اطلاعات معمارانه متعددی را، از مقیاس کلان، مانند: شهر و منطقه تا مقیاس خرد مانند: اجزا و عناصر بناها، به دست می‌دهند. البته میزان اطلاعات بستگی به تعدد موقوفات و رقبات آنها و نیز میزان دقت در ثبت جزئیات دارد. در برخی وقف‌نامه‌ها توصیف جزئیاتی چون: ابعاد، شکل ظاهری، مصالح، و فنّ ساخت، با چنان دقتی ثبت شده است که افزون بر کاربرد در مطالعه تاریخ معماری، در مرمت بنا و آثار وابسته به آن نیز مرجع خواهند بود.

در بیان اهمیت اطلاعات مندرج در وقفنامه‌ها، در یک جمله می‌توان گفت: بازسازی فرضی مجموعه بناهای ویران شده، مجموعه آبادی‌ها، اراضی و... و نیز جانمایی عناصر روستاها، شهرها، ایالات و... در ادوار گذشته، با استفاده از وقفنامه‌ها امکان‌پذیر است.

مطالعه وقفنامه‌ها علاوه بر اطلاعات کالبدی، اطلاعات ذی‌قیمت دیگری را در شناخت دانش‌های وابسته به معماری شامل می‌شوند که اهم آنها عبارتند از:

۱. شناخت مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مرتبط با موقوفات
 ۲. شناخت حامیان و بانیان، اداره‌کنندگان، مقیمان، عوامل ساخت، اقتصاد بنا، کارکردها، مشاغل مرتبط با بنا و... در یک دوره مشخص
 ۳. شناخت اصطلاحات تاریخی مربوط به معماری مانند: ساباط، قُبه، ذراع، جلوخان، و... که اکنون نیز متداول هستند و نیز اصطلاحاتی مانند: انحطاط کردن (طرح‌ریزی بنا روی زمین)، شراب‌خانه (جای شربت)، حوائج‌خانه (انبار مواد غذایی)، و... که اکنون کمتر به کار رفته و یا اصلاً به کار نمی‌روند.
- در پایان لازم به ذکر است که بیان اهمیت وقفنامه‌ها در مطالعات تاریخ معماری، به هیچ عنوان از اهمیت سایر انواع اسناد نخواهد کاست. چرا که اسناد دیگر نیز می‌تواند اطلاعات ارزشمندی در زمینه معماری به مفهوم کلان آن داشته باشند. چه بسا اسنادی که شامل اطلاعاتی هستند که در وقفنامه‌ها کمتر یافت می‌شود. مانند قراردادی که با یک معمار برای ساخت یک بنا منعقد شده است.